

Vera Mevorah¹
Samostalni istraživač, Novi Sad

PRIKAZ KNJIGE *ESKALACIJA U HOLOKAUST: OD STRELJAČKIH VODOVA DO GASNOG KAMIONA KONCENTRACIONOG LOGORA NA SAJMIŠTU – DVE ODLUČUJUĆE FAZE HOLOKAUSTA U SRBIJI* (UR. VJERAN PAVLAKOVIĆ), Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 2017.

Zbornik radova *ESKALACIJA U HOLOKAUST: Od streljačkih vodova do gasnog kamiona koncentracionog logora na Sajmištu: Dve odlučujuće faze Holokausta u Srbiji*, koji objavljuje 2017. godine Istorijski arhiv Beograda pod uredništvom Vjerana Pavlakovića, predstavlja skup odabranih naučnih radova, predavanja i prezentacija proizašlih iz istoimenog multidisciplinarnog međunarodnog projekta Istoriskog arhiva Beograda, Centra za istraživanje i edukaciju o Holokaustu – CIEH, NVO Terraforming, NIOD – Instituta za studije rata, Holokausta i genocida i Odsjeka za kulturne studije Sveučilišta u Rijeci, realizovanog u periodu između septembra 2015. i februara 2017. godine.

U skladu sa smernicama fonda Evropske komisije *Evropa za građane – Evropsko sećanje* uz pomoć kojeg je realizovan, ovaj istraživačko-edukativni projekat razmatra temu Holokausta u Srbiji u njegovoj evropskoj dimenziji, oslanjajući se na iskustva evropskih institucija i stručnjaka u poljima kulture sećanja, istraživanja i edukacije o Holokaustu, sa ciljem boljeg upoznavanja evropske javnosti sa istorijom Srbije u Drugom svetskom ratu i sprovođenja preko potrebnog arhivskog istraživanja Holokausta, kao i obrazovne delatnosti na teritoriji današnje Republike Srbije. Poseban fokus u projektu stavljen je na Jevrejski logor Zemun (Judenlager Semlin) poznatiji kao koncentracioni logor na Starom sajmištu.²

1 veramevorah@gmail.com

2 Lokacija Starog beogradskog sajmišta mesto je na kom se nalazio najveći logor u okupiranoj Srbiji za vreme Drugog svetskog rata. Kao mesto stradanja Jevreja, Roma i Srba, ali i simbol srpskog otpora okupatoru i značajna arhitektonska i urbanistička lokacija, Staro sajmište od

Zbornik sadrži petnaest interdisciplinarnih naučnih radova međunarodnih stručnjaka u oblasti istraživanja Holokausta svrstanih u tematske odeljke: *Uporedne perspektive sećanja na Holokaust u Evropi*, *Nova istraživanja o Holokaustu u Srbiji* i *Muzeji i izložbe o Holokaustu*, ali takođe sadrži dokumentaciju celokupnih aktivnosti i rezultata projekta *Eskalacija u Holokaust*. Pored šest međunarodnih manifestacija (konferencije, stručni seminari i radionice) u Srbiji, Holandiji i Švedskoj na kojoj je učestvovalo preko 60 organizacija u oblasti istraživanja, predstavljanja i obrazovanja o Holokaustu, glavni rezultati projekta su: otvorena baza podataka³ do tada neobrađene građe o žrtvama logora na Starom sajmištu sa 3.505 profila Istorijskog arhiva Beograda; obrazovni materijali o Holokaustu koje razvija NVO Terraforming uz pomoć zbirke grafičkih novela *Ester*⁴ (o životu u Srbiji pre Drugog svetskog rata i istinitih životnih priča o jevrejskim žrtvama logora na beogradskom sajmištu); i izložba Centra za istraživanje i edukaciju o Holokaustu *Oktobar 1941*, koja predstavlja 900 dokumenata putem kojih ilustruje dešavanja u Srbiji tokom oktobra 1941. godine u kontekstu nacističke okupacije i kvislinškog režima.

Baza podataka Staro sajmište: Doprinos arhivskom istraživanju Holokausta

Onlajn baza podataka žrtava logora Staro sajmište rezultat je arhivskog istraživanja popisa i podataka o životu 3.505 jevrejskih žrtava koje je sproveo Istorijski arhiv Beograda u okviru projekta *Eskalacija u Holokaust*. Istraživanje Arhiva sprovedeno je na više od 29.000 dokumenata i 4.000 prijava o stradanju, oslanjajući se na građu iz Reonskih narodnih komiteta i Komisije za prijavu ratne štete, koji su nakon oslobođenja sakupljali podatke o materijalnoj šteti i žrtvama okupacije. Baza sadrži ime, prezime i ime oca svake od popisanih individua; njihovo godište, nacionalnost i mesto stanovanja, kao i šifru koja upućuje na raznovrsnu arhivsku građu sakupljenu o svakoj od žrtava pojedinačno. Značajan doprinos projekta došao je u drugoj fazi, kada je pokušana rekonstrukcija predratnog života popisanih žrtava na osnovu ra-

50-ih godina 20. veka do danas ostaje mesto sporenja, ali i značajno političko pitanje odnosa prema sećanju na period Drugog svetskog rata. Pitanje Starog sajmišta posebno je aktuelno danas, usled objavljivanja radne verzije Zakona o ustanovi spomen-žrtve krajem 2016. godine, koji predviđa izgradnju Memorijalnog kompleksa na Starom sajmištu i formuliše zvanični odnos prema sećanju na stradanja tokom okupacije. Za više o kompleksnosti i značaju pitanja lokacije Starog sajmišta videti: Byford, Jovan, 2011, *Staro sajmište – mesto sećanja, zaborava i sporenja*, Beograd, Beogradski centar za ljudska prava.

3 www.arhiv-beograda.org/holokaust/sajmiste/, pristupljeno 29. 6. 2017.

4 www.ester.rs, pristupljeno 29. 6. 2017.

zličityh dokumenata (kartoni žitelja grada, školska svedočanstva i sl.), ali i, u nekim slučajevima, okolnosti pod kojima su internisani (policijiski izveštaji). Baza podataka pokazuje da je od 3.505 žrtava, 1.828 bilo ženskog, a 1.627 muškog roda, i da je najveći procenat stradalih bio u srednjem dobu života (blizu 40%).

Obrađivanje i kontekstualizacija arhivskih podataka o Holokaustu na teritoriji današnje Republike Srbije je u ranom stepenu razvoja. Iako baza podataka Istorijjskog arhiva Beograda predstavlja doprinos istraživanju ovog mesta stradanja, i dalje ne postoji baza podataka koja popisuje sve jevrejske žrtve logora, kojih je, kako se veruje, bilo do 8.000⁵. Videćemo još na koje načine se u okviru projekta *Eskalacija u Holokaust* pristupalo ovom pitanju i koliko je otvaranje arhiva javnosti od značaja za savremeno srpsko društvo.

Oktobar 1941:

Postavljanje istorije Drugog svetskog rata u Srbiji

Izložba *Oktobar 1941*, Centra za istraživanje i edukaciju o Holokaustu, autora Nikole Radića Lucatija i Milovana Pisarija proizilazi iz višegodišnjeg terenskog i arhivskog istraživanja autora, kao i želje za borbom protiv trenda rehabilitacije kvislinga u Republici Srbiji poslednjih godina. Sa konkretnim aktivističko-obrazovnim ciljem, izložba donosi 900 odabranih primeraka istorijske građe koja ilustruje dešavanja tokom celog oktobra meseca⁶ u okupiranoj Srbiji 1941. godine, ističući eskalaciju zločina protiv Jevreja i Roma. Kako navode autori: „CHRE projektuje i kurira izložbu u vidu vizuelnog dnevnika, u kojem je svaki dan u mesecu predstavljen na zasebnom panelu,

5 Istoričar dr Milan Koljanin govori o broju od 7.000. (Koljanin, Milan. 1992. *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*, Beograd, Institut za savremenu istoriju, str. 52).

6 Oktobar 1941. godine značajan je mesec za istoriju Holokausta u Srbiji. Između ostalog, 20. oktobra otvorena je „antimasonska izložba” u Beogradu i odigrao se najveći broj masovnih streljanja civila. Značaj ovog meseca autori objašnjavaju sledećim rečima: „[...]mesec u kojem je Holokaust u Srbiji ušao u svoju konačnu fazu, kada su izvršeni najstravičniji zločini nad Romima, ali i nad Srbima, kad su partizani konstantno nanosili teške gubitke okupatorima i njihovim pomagačima; ali i mesec kad je kvislinška struktura dobila svoju jasnu funkciju u nacističkoj stanovništvu, kad su četnici Draže Mihajlovića izabrali da se ne bore protiv fašizma i za slobodu, a naročito kada je običan svet, upravo kao i u mnogim drugim evropskim zemljama, nastavio da svoj život provodi pokušavajući da svaku nevolju izbegne i da na neki način preživi, makar se opredelio da ne vidi sve užase koji su se dešavali njihovim komšijama i prijateljima sa kojima su dugo živeli zajedno u miru.” Pisari, Milovan, „Opunomoćenici zločina” (Pisari, Milovan, Radić Lucati, Nikola), 2016, *Oktobar 1941: 31 dan zločina Holokausta, genocida i terora nacističke i kolaboracionističke vlasti u Srbiji* (katalog), Beograd, Istorijjski arhiv Beograda, str. 19-20.

sa 25–30 reprodukcija dokumenata, fotografija, novinskih članaka, svedočenja, javnih naloga, postera, pa čak i reklamnih materijala” (Pisari, Radić Lucati 2016: 38). Pored delovanja kvislinške vlade Milana Nedića, samo šest meseci nakon ulaska Nemačke vojske u Beograd, autorima je bio cilj da ukažu na „uobičajenost” svakodnevnog života, pre svega u glavnom gradu, onoga što nazivaju „drugo lice oktobra 1941. godine” (ibid: 19). Predstavljanjem ovako raznovrsne istorijske građe, izložba *Oktobar 1941* preplavljuje gledaoca sveprisutnošću fašističkih tendencija u okupiranom srpskom društvu, koje će u narednim godinama rezultirati Holokaustom i Pondemosom na teritoriji Republike Srbije.

Ester.rs: Savremeni pristupi obrazovanju o Holokaustu

Zbirku grafičkih novela *Ester* osmišlja NVO Terraforming kao osnovu za obrazovne aktivnosti nastavnika i nastavnica o Holokaustu. Zbirku čine četiri različite dramatizovane istinite priče o životima žrtava logora Staro sajmište pre rata i tokom okupacije.

U metodologiji edukacije o Holokaustu, prisutno je značajno neslaganje oko toga na koji način treba koristiti arhivsku građu i predstavljati istorijske činjenice, pitanje oko kojeg i dalje ne postoji konsenzus. Dok istorijski arhivi upozoravaju na neophodnost očuvanja egzaktnosti podataka, pogotovo imajući u vidu kontinuirani rad na sakupljanju građe o Holokaustu do danas, posebno u Srbiji, edukatori u praksi pristupaju podacima pre svega kao osnovi za prenošenje poruka, često manipulišući istorijskim činjenicama u tom procesu.

Kolekcija *Ester* odlučuje se upravo za kreativni pristup obradi materijala. Kako objašnjavaju autori, „[...]jedan od važnijih ciljeva bio je pronalaženje balansa između određenog stepena neophodne slobode izraza i između dramatizacije i istorijskih činjenica” (Pavlaković 2017: 30). Koristeći formu grafičke novele i interaktivni pristup radu sa učenicima, autorima je bio primarni cilj da predstave značajne istorijske trenutke i njihove lokacije u glavnom gradu, približavajući učenicima život i stradanje beogradskih Jevreja kroz kombinaciju ličnih iskustava istorijskih ličnosti. Slojevitost podataka i pristupa u ilustracijama nude mnoštvo zanimljivih mogućnosti za diskusiju i rad nastavnicima, zbog čega je kolekcija *Ester* značajan doprinos projektu *Eskalacija u Holokaustu*, kao i razvoju obrazovanja o Holokaustu u Republici Srbiji danas.

Uporedne perspektive sećanja na Holokaust u Evropi

Odeljak *Uporedne perspektive sećanja na Holokaust u Evropi* donosi nekoliko međunarodnih pogleda na značajna pitanja u okviru teme Holokausta u Srbiji. Tako, zapostavljeno stradanje Roma u Drugom svetskom ratu možemo promatrati kroz studiju Mihaila Tiaglijeva (Mikhail Tyaglyy) iz Ukrajinskog centra za studije Holokausta, koja govori o sećanju na genocid nad Romima u periodu 1941–1944. godine. Akim Jah iz ITS-a (International Tracing Service) u Bad Arolsensu, govori o mestu koje podaci o žrtvama logora Staro sajmište zauzima u ITS-ovoj arhivi od preko 30 miliona dokumenata o Holokaustu i mogućnosti koje arhivi imaju za obrazovanje o Holokaustu.

Nils Vajtkamp (Neils Weitkamp) iz Nacionalnog komiteta za 4. i 5. maj (National Committee for 4 and 5 May) iz Holandije govori o načinu na koji se u Holandiji odnosi prema sećanju na žrtve i istorijski period Drugog svetskog rata. Holandija je ovde uzeta kao primer dobre prakse sa preko 25 različitih komemoracija vezanih za ovaj period, kao i zbog značajne delatnosti velikog broja organizacija, proizvodnje znanja i državnih edukativnih programa u službi razvoja kolektivnog sećanja. Dok je 4. maj dan sećanja na žrtve, ali i užase rata u kojem je stradalo 100.000 holandskih Jevreja, 5. maj je posvećen slavljenju izvojevine slobode na četrnaest festivala širom zemlje i mnoštvu manjih događaja.

U svom radu *Vozovi života i smrti* (The Trains of Life and Death), Nevena Daković nas podseća na simboličke nivoe i moć ikonografije Holokausta (vozova i transporta kroz filmsku kulturu) u vremenu u kojem svedočimo masovnim migracijama sa Bliskog istoka i posredovano medijima promišljamo njihovu sudbinu. Rad postavlja značajno pitanje: Kako metaforičke dimenzije Holokausta danas oblikuju naše razumevanje ovog istorijskog događaja?

Nova istraživanja o Holokaustu u Srbiji

Nova istraživanja o Holokaustu u Srbiji je odeljak koji donosi četiri značajne istorijske perspektive o Holokaustu na teritoriji današnje Republike Srbije. Prvi rad, istoričara Milana Koljanina, naslovljen *Istorijska pozadina holokausta u Srbiji i koncentracionog logora na Beogradskom sajmištu* nudi, kao što mu i naslov sugeriše, istorijsku pozadinu Holokausta i njegove okolnosti u Srbiji, dopunjujući bogatu historiografiju teorijskim promišljanjem i kontekstualizacijom elemenata koji su doveli do uništenja skoro 90% srpskih Jevreja.

Suzan Hajim (Susanne Heim) iz Instituta za savremenu istoriju Minhen – Berlin doprinosi transkript svog izlaganja u okviru jednog od konferencijskih događaja u Beogradu 2016. godine, u kojem govori o tome kako su iskustva nacističke Nemačke u drugim zemaljma uticala na sprovođenje Holokausta u Srbiji, pogotovo u kontekstu njegove efikasnosti. Sanela Šmid (Sanela Schmid), istraživačica na projektu *Judenverfolgung 1933–1945*, produbljuje ovu temu, ističući prekograničnu logističku mrežu i iskustva činovnika koji su imali ključan uticaj na rešavanje „jevrejskog pitanja” u Srbiji.

Rade Ristanović sa Filozofskog fakulteta u Novom Sadu podrobnio razrađuje delatnost Odeljena specijalne policije Uprave grada Beograda i teži da, kako navodi, „[...]kroz individualne primere njenih službenika, ukaže na kompleksnost kolaboracije kao pojma” (Ristanović 2017: 118). Doprinoseći boljem razumevanju Holokausta u Srbiji u njegovim kulturološkim dimenzijama, Čedomila Marinković u svom radu opisuje život jevrejske zajednice u Srbiji sa fokusom na međuratni period u glavnom gradu, opisujući ovo vreme kao *belle époque* beogradskih Jevreja, „naglo prekinutu u trenutku kada je Holokaust progutao Srbiju” (Marinković 2017: 131). Poslednji tekst, Petra Đurđeva iz Istorijskog arhiva grada Novog Sada, uvodi čitaoca u istorijsku pozadinu i podatke vezane za Novosadsku raciju.

Muzeji i izložbe o Holokaustu

U odeljku fokusiranom na muzejske prakse u kontekstu sećanja na Holokaust predstavljeno je pet radova. Prvi rad, Erika Somersa (Erik Somers) iz NIOD – Instituta za rat, Holokaust i studije genocida u Holandiji, bavi se analizom trendova u okviru evropskih muzeja Holokausta. Ističući da i danas, 70 godina nakon završetka Drugog svetskog rata, i dalje postoji veliko interesovanje za Holokaust, Somers u svom radu nudi teorijska promišljanja načina na koje danas muzeologija promišlja ovu istorijsku temu. U tekstu *Muzeji kao mesta memorije: Analogije u baštinjenju traumatične prošlosti na primerima u Izraelu i Srbiji*, Silvia Krejaković iz Narodnog muzeja Kraljevo piše o iskustvima muzejskih stručnjaka iz Srbije na Međunarodnoj školi za studije Holokausta u Jad Vašemu u Izraelu kao pripadnik prve generacije polaznika iz Srbije 2007. godine. Oslanjajući se na koncepte koje Somers u svom radu ističe, posebno „personalizaciju žrtava” i novih pristupa sećanju kod mlađih generacija, Silvia Krejaković prenosi i problematizuje metodologije rada najvećeg memorijalnog centra Holokausta i promišlja načine na koje se iskustvo Jad Vašema može preneti na ratnu prošlost Republike Srbije.

Poslednja dva rada doprinose su Narodnog muzeja Niš i bave se temama stradanja u lokalnom kontekstu. Nebojša Ozimić, na primeru muzeja Crvenog krsta u Nišu, govori o negovanju antifašističke ideologije i sećanja na žrtve Drugog svetskog rata u Evropi i Srbiji. Kroz tri odeljka, Ozimić kritički analizira odnos prema antinacizmu i antifašizmu u SFR Jugoslaviji i novijoj istoriji Srbije, ali takođe delatnost muzeja Crvenog krsta u poslednjih deset godina kao primer dobre prakse u Srbiji. Aleksandra Dinčić analizira podatke originalno predstavljene u monografiji *Žrtve niškog koncentracionog logora* iz 2014. godine i izazove sa kojima su se istraživači suočavali u formiranju baze podataka žrtava niškog koncentracionog logora. Kao i po pitanju jevrejskog logora Zemun, ali i odnosa prema arhivskoj građi i obrazovanju o Holokauustu na prostoru današnje Republike Srbije, tačan broj stradalih i internisanih u Niškom koncentracionom logoru do danas ostaje nepoznanica.

Primeri i iskustva istraživača predstavljeni u ovom zborniku, kao i rezultati projekta *Eskalacija u Holokaust*, značajan su korak u uspostavljanju i kontinuiranom radu evropske mreže institucija, organizacija i pojedinaca posvećenih istraživanju Holokausta, kao i razumevanju i očuvanju sećanja na žrtve i posledice ovog značajnog istorijskog događaja.

Literatura

- Byford, Jovan, 2011, *Staro sajmište – mesto sećanja, zaborava i sporenja*, Beograd, Beogradski centar za ljudska prava.
- Koljanin, Milan, 1992, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*, Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Marinković, Čedomila, „A Walk Through Jewish Inter-War Belgrade”, (ur. Pavlaković, Vjeran), 2017, *Eskalacija u Holokaust, Od streljačkih vodova do gasnog kamiona koncentracionog logora na Sajmištu: Dve odlučujuće faze Holokausta u Srbiji*, Beograd: Istorijski arhiv Beograda, str. 123-133.
- Pisari, Milovan, Radić Lucati, Nikola, 2016, *Oktobar 1941: 31 dan zločina Holokausta, genocida i terora nacističke i kolaboracionističke vlasti u Srbiji* (katalog), Beograd; Istorijski arhiv Beograda.
- Ristanović, Rade, „Uloga i mesto Odeljenja specijalne policije u okupacionom aparatu, 1941–1944” (Pavlaković, Vjeran), 2017, *Eskalacija u Holokaust, Od streljačkih vodova do gasnog kamiona koncentracionog logora na Sajmištu: Dve odlučujuće faze Holokausta u Srbiji*, Beograd: Istorijski arhiv Beograda, str. 118-122.

